Boeren met meer zicht op de stad?

Een verkenning met een negental boeren en tuinders in het gebied 'Zoetermeer-Zuidplas' van hun mogelijkheden met stadslandbouw

Leo van den Berg (Alterra Wageningen-UR), m.m.v.:
Josien Bruggink (WLTO)
Maureen Schoutsen (WLTO)
Marianne van der Schilden (IMAG Wageningen-UR)
Wim Houwers (IMAG Wageningen-UR)

Alterra-Rapport 056

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2000

REFERAAT

Leo van den Berg (ALTERRA Wageningen-UR), m.m.v.: Josien Bruggink, Maureen Schoutsen (WLTO), Marianne van der Schilden, Wim Houwers (IMAG Wageningen-UR)2000. *Boeren met meer zicht op de stad? Een verkenning met een negental boeren en tuinders in het gebied 'Zoetermeer-Zuidplas' van hun mogelijkheden met stadslandbouw*. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-Rapport 056. 46 blz. 15 fig.; 2 tab.

Met drie glastuinders, drie melkveehouders en drie akkerbouwers (allen op bedrijven met een goed toekomstperspectief) in dit door grote bevolkingsconcentraties omringde gebied zijn de mogelijkheden verkend om hun bedrijf op termijn richting 'stadslandbouw' te ontwikkelen. Als meest realistische opties komen naar voren: voor grondgebonden bedrijven het stapelen van vergoedingen voor natuur- en landschapsbeheer en inkomsten uit de recreatie, alsmede voor de boerin het opzetten van een zorgfunctie, met name kinderopvang op de boerderij. Glastuinders zien synergie met de stad vooral in warmte- en krachtkoppeling en in afname van CO2 uit rookgassen van de betreffende centrales.

Trefwoorden beheersvergoedingen, broeikaseffect, energie, groene hart kinderopvang, recreatie, stadslandbouw, streekproducten

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door NLG 46,25 over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-Rapport 056. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2000 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: postkamer@alterra.wag-ur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra is de fusie tussen het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN) en het Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC). De fusie is ingegaan op 1 januari 2000.

Projectnummer 86124 [Alterra-Rapport 056/IS/04-2000]

Inhoud

Woord vooraf 7

Samenvatting 9

1 Inleiding 13
- 1.1 Opzet van het onderzoek 14
- 1.2 Representatief? 16
- 1.3 Opbouw van het rapport 17

2 Beoordelingen van de uitgangssituatie 19
- 2.1 Hoe zien de boeren het landschap in ZZP veranderen? 19
- 2.2 In hoeverre denkt men op oude voet door te kunnen gaan? 19
- 2.3 Wat hebben de nabijgelegen stedelijke gebieden het bedrijf te bieden? 19
- 2.4 Gebruiksmogelijkheden van marginale grond 22
- 2.5 Gebruiksmogelijkheden voor vrijgekomen bebouwing op het agrarisch bedrijf 25
- 2.6 Samenvattende conclusie over de beoordelingen van de uitgangssituatie 27

3 Toekomstvisies met stadslandbouw 29
- 3.1 Bedrijfsveranderingen in komende 10 jaar 29
- 3.2 Bedrijfsveranderingen in komende 10-40 jaar 29
- 3.3 Mogelijke eindplaatjes voor de bedrijven over 40 jaar 30
- 3.4 Belangrijkste investeringen om daar te komen 32
- 3.5 Samenvattende conclusies over de toekomstvisies met stadslandbouw 34

4 Randvoorwaarden aan de nieuwe neventakken 35
- 4.1 Hoe belangrijk wordt de nieuwe tak en om hoeveel takken gaat het? 35
- 4.2 Onder welke voorwaarden deze vorm van stadslandbouw? 36
- 4.3 Verdeling tijd en arbeidskracht over de oude en nieuwe bedrijfstakken 37
- 4.4 Gevolgen voor toekomstige behoefte aan grond en gebouwen 38
- 4.5 Hoeveel collega's in ZZP kunnen dezelfde kant op als U? 39
- 4.6 Eventuele hulp bij plannen richting stadslandbouw 42
- 4.7 Samenvattende conclusies over randvoorwaarden ten aanzien van neventakken 42

5 Terugblik 43
- 5.1 Mogelijkheden verschillend per bedrijfstak 43
- 5.2 Gedeelde overwegingen 44
- 5.3 Toegift 45

Woord vooraf

Temidden van alle plannen die al jaren over het gebied Zoetermeer-Zuidplas tussen Boskoop, Zoetermeer, Rotterdam en Gouda worden uitgestort is het goed om te vernemen hoe de agrariërs zelf met nieuwe kansen en bedreigingen denken om te gaan.
Dan blijkt dat hun reacties sterk variëren: van gewoon doorgaan via elders doorgaan tot stoppen, het bedrijf aanpassen of op het bedrijf iets heel nieuws willen doen.

In dit rapport zijn boeren en tuinders aan het woord die op hun huidige bedrijf door willen gaan, maar beseffen dat daarvoor in deze streek aanpassingen nodig zijn, om de banden met de omringende stad aan te halen. Tot voor kort leek het voor het voortbestaan van gezonde agrarische bedrijven in dit gebied voldoende om zich voor de afzet van hun producten alleen maar te richten op de (anonieme) markt. Maar de vele plannen voor dit gebied hebben duidelijk gemaakt, dat er vanuit de directe omgeving ook een markt is voor andere zaken dan melk, groenten en bloemen: de omwonenden zien hier graag aantrekkelijke en afwisselende wandel- en ruiterpaden en andere recreatiemogelijkheden, opvang van zorgbehoevende mensen en dieren, rijke vegetaties langs slootkanten, maar zoeken ook partners in warmtebenutting en opwekking van energie.

Dergelijke vormen van ‘synergie’ tussen de stad en het omringende boerenland zijn in het recente verleden steeds meer uit het oog verloren. Onder het begrip ‘stadslandbouw’ komen ze nu opnieuw als idee in beeld. Om ze echt te ontwikkelen zijn nieuwe organisatievormen en ruimte voor experimenten nodig.

In dit rapport wordt door drie categorieën agrariërs (melkveehouders, akkerbouwers en glastuin-ders) aangegeven welke mogelijkheden voor ‘stadslandbouw’ zij op hun eigen bedrijven als kansrijk zien. Nu is het de kunst om effectief op deze bereidheid tot experimenteren en bedrijfs-verbreding in te spelen om zo tot een mooiere en voor uiteenlopende doeleinden bruikbare Zuidplaspolder te komen.

Bij deze bedank ik de initiatiefnemers, onderzoekers en ‘stedelijke’ partijen voor hun inzet en de boeren en tuinders voor hun bereidheid om verder te willen en durven kijken dan de grenzen van hun agrarisch bedrijf. Verder bedank ik alle betrokkenen voor hun gezamenlijk ontwikkelde creatieve ideeën, zoals die in dit rapport vermeld staan.

Ik hoop dat dit initiatief zal leiden tot het daadwerkelijk realiseren van één of meer van de in dit rapport ontwikkelde ideëen, waarmee een eerste stap gezet wordt in de samenwerking tussen boeren en stedelingen in dit landelijke gebied.

Ir. A.P. Heidema
Wethouder Wijkbeheer, Groen, Milieu en Cultuur te Zoetermeer,
voorzitter van de begeleidingscommissie.

Samenvatting

In dit rapport zijn de resultaten vermeld van een onderzoek onder boeren en tuinders in het Strategisch Groenproject Zoetermeer-Zuidplas in Zuid-Holland naar mogelijkheden voor verbreding van hun bedrijfsvoering met het oog op de nabijgelegen stad.

Het onderzoek is uitgevoerd door medewerkers van Alterra en het IMAG te Wageningen en het projectenbureau van de Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie in Haarlem.

Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van en gefinancierd door de WLTO, de provincie Zuid-Holland, de Dienst Landelijk Gebied Zuid-Holland en de Directie Wetenschap en Kennisoverdracht van het ministerie van LNV.

Met hulp van plaatselijke WLTO-bestuurders zijn in dit onderzoek een negental agrariërs benaderd, die in het plangebied Zoetermeer-Zuidplaspolder een economisch gezond bedrijf exploiteren en die aangegeven hebben om over verbreding van hun bedrijfsvoering met het oog op de nabijgelegen stad na te willen denken.

Het betreft drie bedrijfstakken: melkveehouderij, akkerbouw en glastuinbouw. Met deze agrariërs zijn afspraken gemaakt voor diepte-interviews, meest samen met hun echtgenoten. Tijdens deze interviews zijn globaal drie onderwerpen aan de orde gesteld:

- de beoordeling van de uitgangssituatie en omgeving van het bedrijf,
- een toekomstvisie voor het bedrijf gedurende de komende 10 tot 40 jaar waarvan het begrip ‘stadslandbouw’ deel uitmaakt, en
- de randvoorwaarden die aan een dergelijke verbreding worden gesteld.

In deze gesprekken is door de respondenten vrijelijk gebrainstormd over de mogelijkheden en beperkingen van inpassing van verschillende voorzieningen en activiteiten op het bedrijf ten behoeve van stedelingen/de stad in de naaste omgeving. Dit geschiedde ondermeer aan de hand van concrete voorbeelden, die de onderzoekers aandroegen uit andere delen van het land of uit het buitenland van boeren die er een ‘stad-gerichte activiteit’ bij waren gaan doen. Verschillende vormen van agrarisch natuurbeheer, waar vergoedingen tegenover staan, maakten hier deel van uit.

De gesprekken verliepen zo, dat als een boer of boerin zelf aangaf wel iets meer over een bepaalde ontwikkelingsmogelijkheid te willen weten de relevante informatie daarover werd aangedragen. Dit leidde tot concrete bespiegelingen over hoe dat op het betreffende bedrijf uit zou kunnen pakken. Mogelijke ideëen die aan de orde kwamen waren benutting van:

- toenemende vrije bedrijfstijd;

- vrijgekomen of vrij te maken bedrijfsgebouwen
- minder rendabele stroken of overhoekjes cultuurgrond;
- windenergie, restwarmte, e.d.

Uitgangspunt was steeds, dat de reguliere agrarische bedrijfsvoering niet mocht lijden onder de verbreding en dat investeringen in geld of tijd zich terug moesten verdienen.

Met de respondenten is vervolgens een excursie gehouden naar de agrarisch natuurvereniging Den Hâneker in de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden. Daar zijn voorbeelden bekeken van vormen van verbreding die in meerder van de intervieuws als relatief kansrijk naar voren waren gekomen.
Over de bevindingen tijdens de interviews en excursie is vervolgens een rondetafelgesprek gehouden, waar naast de boeren (de aanbieders) ook vertegenwoordigers van de stedelijke 'vraag' naar voorzieningen op de agrarische bedrijven deelnamen.

Ten opzichte van de uitgangssituatie van de bedrijven verwachten met name de akkerbouwers dat er bedrijfstijd vrij komt voor andere dingen. Bij de tuinders is dit absoluut niet het geval en is het ook heel onwaarschijnlijk dat op hun bedrijf gebouwen vrijkomen voor nevenactiviteiten. De melkveehouders nemen een tussenpositie in.
Geen der respondenten maakt zich veel zorgen over alle plannen die boven het gebied zweven. Mocht het een keer echt tot uitvoering komen, waarbij hun bedrijf ter plekke niet kan voortbestaan, dan rekenen ze op voldoende compensatie om elders minsten gelijkwaardig door te gaan.

Wat toekomstmogelijkheden met 'de stad' betreft, zijn de beelden per bedrijfstak nogal verschillend, maar binnen de bedrijfstakken nauwelijks.
De akkerbouwers denken primair aan het stapelen van elk op zich kleine vergoedingen voor natuur- en landschapsbeheer, wandel- en ruiterroutes over hun land en stalling van paarden e.d. Als er op die manier een netwerk aan recreatievoorzieningen ontstaat zien ze zichzelf ook nog wel als aanbieder van specifieke arrangementen en evenementen.
Ook de veehouders zien wel wat in stapeling van beheersvergoedingen maar gaan daarbij vooralsnog minder ver in het opzetten van een daarop gebaserde neventak.

Een tweede aspect waarop de akkerbouwers in dit gebied wat vooruit lijken te lopen op de melkveehouders is de kans voor boerinnen om in de zorgsector, en dan met name in de kinderopvang, op het bedrijf zelf een inkomen te verwerven. Hun erf ligt veelal aan een doorgaande weg, die in het spitsuur vrij druk wordt bereden door automobilisten dan makkelijk hun kind onderweg bij hun zouden kunnen 'stallen'. Deze mogelijkheid werd tijdens het rondetafelgesprek vanuit de kinderopvang wereld in de omringende kernen nadrukkelijk gesteund: de markt voor kinderopvang op de boerderij is zeer groot. Aangeraden werd wel om het in eerste instantie in een gastouderschap te zoeken: dat is kleinschalig en vereist geen diploma's of vergunningen. Pas als dat goed bevalt en betrokkene voelt wel meer aan te kunnen

wordt het interessant om in verbouwde bedrijfstuimte een volwaardig kinderdagverblijf te beginnen.

Hoewel de akkerbouwers vooral met spruitjes al zelf aan kleinverpakkingen zijn gaan doen wordt in het algemeen niet veel verwacht van 'streekproductie': productie van en voor de streek. Het vergelijkbare 'zelfkazen' en biologisch boeren leeft onder de veelkveehouders evenmin erg. Toch is er een duidelijke bereidheid om in nieuwe organisatorische verbanden de bekendheid bij de omwonende stedelingen met de producten van hun bedrijven te vergroten en daarmee een zekere meerwaarde voor die producten te zoeken.

De glastuinders verwachten veel van warmte-krachtkoppelingen met en ten behoeve van de omwonende stedelingen. In hun kassen kunnen ze in toenemende mate CO2-gas afnemen, dat nu nog bij warmte- en energiecentrales de lucht in gaat en bijdraagt aan het broeikas effect. Hun technische investeringen zullen in toenemende mate samen met partners in de stad worden gedaan en gedragen. Als sector willen de tuinders graag meewerken aan goodwill bij de stedelingen middels 'Kom-in-de-kas' programma's en gerichte bezichtingen, maar openstelling van kassen in het algemeen en voor detailverkoop valt niet te rijmen met de bedrijfsvoering. Wie daaraan begint komt er gauw achter dat hij het regeliere tuindersbedrijf beter kan stopzetten. Ook hebben de gesproken tuinders geen beelden voor zich van geïntegreerde kassencomplexen (oud en nieuw), waarin naast reguliere tuinders ook tuincentra, recreatief ingerichte kassen, e.d. voorkomen.

Wat de *randvoorwaarden* betreft zijn de respondenten zich maar al te goed bewust van de belemmeringen op hun weg:

- verbreding betekent vaak ook veel meer vreemdelingen op je erf en dat druist in tegen hun behoefte aan privacy en (zondags)rust;
- de vergoedingen voor natuur- en landschapsbeheer zijn niet alleen laag, maar ook tamelijk ongewis. Een belangrijke randvoorwaarde is dan ook voor deze boeren, dat de overheid (en andere sponsors) wat consistenter worden met hun vergoedingen voor de inspanningen die zij zich op dit vlak getroosten;
- het gemeentelijk bestemmingsplan laat nieuwe economische activiteiten op het erf in principe niet toe.

Kleinschaligheid is ook voor de boeren een vereiste: ze willen niet dat de nevenactiviteit het agrarisch bedrijf in de weg gaat zitten en willen evenmin dat daarmee de bebouwing in hun buitengebied zou toenemen. Aan de andere kant moet je zo'n activiteit wel professioneel aanpakken om er een redelijk inkomen aan te kunnen ontlenen. Combineren van professionaliteit en kleinschaligheid is niet altijd makkelijk.

Als beste weg uit dit spanningsveld zien de boeren de oprichting van een koepelorganisatie die hun krachten bundelt, de nodige, aanvullende professionaliteit kan inhuren, folders, routes en arrangementen kan organiseren en voor de boeren

met streekproducten en diensten op de boerderij of in de kas ‘de regionale markt op gaat’.

1 Inleiding

In december 1999 zijn samen met een negental boeren in het gebied Zoetermeer-Zuidplas (in het vervolg veelal aangeduid als ZZP) tussen Boskoop, Zoetermeer, Rotterdam en Gouda de mogelijkheden verkend om met hun bedrijfsvoering meer in te haken op kansen en wensen vanuit de stad. Aanleiding tot deze verkenning is de toenemende druk op dit gebied om voor de stedelingen allerlei andere functies te gaan vervullen dan die van agrarische productie. Daarom is vorig jaar een Raamplancommissie ingesteld voor het 'Strategisch GroenProject Zoetermeer-Zuidplas", die deze functies zo goed mogelijk op elkaar af moet stemmen. De Raamplancommissie heeft een aantal studies uitgezet, waaronder de onderhavige. Deze verkennende studie moet duidelijkheid verschaffen over de reële mogelijkheden die akkerbouwers, veehouders en (glas)tuinders hier zien om een bijdrage te leveren aan diverse vormen van synergie met de omliggende stedelijke gebieden, inclusief de binnen het gebied gelegen dorpen.

De opdracht werd gedelegeerd aan een projectgroep waarin medewerkers van de Dienst Landelijk Gebied, de Westelijke Land- en Tuinbouworganisatie en de provincie Zuid-Holland zitting hebben. Het onderzoek is begeleid door een Begeleidingscommissie, waarin vertegenwoordigers van de verschillende betrokken organisaties in en rond het gebied zitting hebben. Deze stond onder leiding van wethouder Heidema van Zoetermeer. Het onderzoek is gezamenlijk gefinancierd door de Provincie, DLG, WLTO en DLO (Dienst Landbouwkundig Onderzoek)

Wat wordt hier bedoeld met 'stadslandbouw'?
In het kader van dit onderzoek wordt onder 'stadslandbouw' verstaan dat een agrarisch bedrijf in de onmiddelijke nabijheid van stedelijke gebieden niet louter 'met de rug naar de stad' produceert voor een anonieme markt, maar inspeelt op de kansen die de stedelijke nabijheid biedt. Dit inspelen kan velerlei vormen aannemen, variërend van verkoop van producten en diensten vanuit de bedrijfsgebouwen tot aanleg en beheer van landschapselementen en recreatieve stroken en de uitwisseling van warmte, energie, e.d. met de aanpalende stad.

Dit inspelen hoeft zich niet altijd te vertalen in neveninkomsten. Het is ook goed mogelijk, dat deze beperkt blijft tot een verhoogde goodwill bij de aanpalende stedelijke bevolking en een waardeverhoging van de agrarische producten.

Stadslandbouw kan daarnaast ook betekenen, dat de stedelijke bevolking zich zelf met agrarische activiteiten bezig houdt, bijvoorbeeld in het kader van volkstuinen, een kinder- of stadsboerderij, milieu-educatiecentrum of manege.

Dit onderzoek richt zich op het eerstgenoemde type.

Fig. 1 Boeren met het gezicht naar de stad

1.1 Opzet van het onderzoek

In de beperkte tijd die voor dit project beschikbaar was is allereerst een *klapper* samengesteld met voorbeelden uit binnen- en buitenland van uiteenlopende manieren waarop agrarische bedrijven synergie met de stad hebben gevonden of zouden kunnen vinden.

Onderstaand schema (tabel 1), waarin de relaties tussen stad en land enerzijds per schaalniveau en anderzijds per bedrijfstak kunnen worden ingevuld, diende daarbij als middel om tot een selectie te komen van de meest kansrijke ideeën.

Tabel 1 Structuur voor de plannen/ideeën en uitgewerkte voorbeelden m.b.t. de relaties tussen stad en land in de ZZP. De uit te werken cellen zijn gemerkt met xxxx

Schaalniveau: Bedrijfstak:	A Individueel bedrijf	B Samenwerking beperkt aantal bedrijven	C Gehele bedrijfstak	D Gehele regio (op en rondom de bedrijven)
1 Glastuinbouw			xxxxxxxxxxxx	
2 Melkveehouderij		xxxxxxxxxxxxx		
3 Akkerbouw/volle-gronds groenten	xxxxxxxxxx			
4 Bosbouw (Bentwoud)	xxxxxxxxxx			
5 Recreatie/ zorg / toerisme	xxxxxxxxxx			xxxxxxxxxx

Van de in dit schema onderscheiden bedrijfstakken hebben de eerste drie als uitgangspunt de aard van het huidige agrarische bedrijf. De laatste twee genoemde trajecten geven algemenere mogelijkheden aan voor verschillende agrarische

bedrijven om geheel of goeddeels over te schakelen, voorzover ze de kansen niet (door verkoop van grond en/of opstallen) aan derden overlaten.

Bij het onderzoek staat de vraag centraal hoe bij de afstemming tussen al deze voor het gebied gewenste trajecten de huidige agrarische grondgebruikers (en hun opvolgers) een belangrijke, actieve rol kunnen spelen:

- De akkerbouw en veehouderij zullen grond verliezen ten koste van bos, natuur en recreatievoorzieningen, maar als ze die zelf (mede) tot stand brengen en beheren kunnen de betrokken ondernemers hieruit ook een aanvullend inkomen verwerven.
- Aan de uitbreiding van het areaal glas zullen voorwaarden worden verbonden qua landschappelijke inpassing en mogelijkheden voor recreatief medegebruik.
- De boomteelt als bedrijfstak biedt perspectieven (huisverkoop e.d.), maar is in dit overzicht niet apart meegenomen omdat hiervoor soms hetzelfde geldt als voor de akkerbouw en akkerbouwmatige tuinbouw en anders juist veel overeenkomst optreedt met hetzij de bosbouw hetzij de glastuinbouw.

De meest perspectiefrijke cellen zijn in de matrix aangegeven. Dit zijn:

- bij de glastuinbouw de gehele bedrijfstak,
- bij de melkveehouderij een groep samenwerkende bedrijven,
- bij de akkerbouw en vollegrondsteelt de individuele bedrijven en
- bij het bos (Bentwoud) ook de individuele bedrijven.

Per bedrijfstak zijn vervolgens in het gebied enkele agrariërs benaderd voor *diepte-interviews*: 3 akkerbouwers, 3 glastuinders en 3 melkveehouders. Het betreft in alle gevallen gezonde agrarische hoofdberoepsbedrijven, die niet direct door de plannen voor dit gebied in hun voortbestaan ter plaatse worden bedreigd. De personen zijn met hulp van de plaatselijke WLTO-bestuurders uitgekozen omdat ze meer dan veel van hun collega's open staan voor nieuwe vormen van samenspel met de naburige stads- en dorpsbewoners. Hun uitgangspunt is daarbij, dat activiteiten in de richting van 'stadslandbouw' de normale bedrijfsvoering niet mogen verstoren en dat het ook iets moet opleveren.

De gesprekken, waarbij een of meer voorbeelden uit bovengenoemde klapper aan de orde kwamen, duurden anderhalf tot twee uur en hadden een open, informeel karakter. Besproken zijn allerlei mogelijke ontwikkelingen voor het gebied waarop de boeren en hun gezinsleden zouden kunnen inspelen. In de meeste gevallen namen de echtgenotes hieraan deel.

Op basis van de meest kansrijke ideeën die tijdens deze gesprekken kwamen opborrelen is voor de deelnemers aan dit onderzoek een *excursie* georganiseerd naar de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, waar een aantal van deze mogelijkheden in de praktijk konden worden bekeken en besproken.

Fig. 2 Mogelijkheden in de praktijk bekeken en besproken (foto: Maureen Schoutsen)

Nadat de resultaten in een voorlopig verslag waren vastgelegd zijn ze tenslotte besproken in een *ronde-tafelgesprek* tussen de ondernemers, de onderzoekers en medewerkers/bestuurders van organisaties vanuit 'de stad' en overheden uit het gebied, die iets kunnen zeggen over externe randvoorwaarden voor mogelijke realisatie. Zowel de excursie als het rondetafelgesprek hebben nuttige, aanvullende inzichten opgeleverd.

1.2 Representatief?

Met kan zich afvragen hoe representatief de uitkomsten van deze gesprekken zijn voor de hele agrarische gemeenschap in het gebied. De respondenten zijn met opzet gekozen uit de grotere agrarische bedrijven met een prima toekomstperspectief. Veel van deze agrariërs hebben geen enkele behoefte om hardop na te denken over bedrijfsverbreding of concessies richting omwonende stedelingen, maar blijkens een eerdere enquête van de Stichting Kavelruil Zuid-Holland een forse minderheid toch wel. Uit deze minderheid zijn de respondenten gekozen. Dat deze meer dan hun collega's bereid zijn over 'stadslandbouw' te praten houdt niet in dat ze ook meer dan hun collega's daar ook in de praktijk mee bezig (zullen) zijn. Zij en hun echtgenotes hebben op openhartige wijze de vele twijfels verwoord die er bij hen leven en de kansjes die ze vanuit de stad voor zichzelf zien.

Naast deze categorie 'volwaardige' bedrijven zijn er ook in dit gebied veel bedrijven die op termijn zullen stoppen. De bereidheid van de huidige bedrijfshoofden en hun kinderen om ter plekke iets totaal anders te gaan doen als ze daartoe de kans krijgen is waarschijnlijk veel groter dan onder onze respondenten. Maar dan gaat het niet meer om 'stadslandbouw', maar om stedelijke (of toeristische) aktiviteiten en

grondgebruiksvormen, waarbij in enkele gevallen wellicht hobbymatig of voor decor nog iets aan land- of tuinbouw wordt gedaan.

- ***Conclusie: de uitspraken over mogelijke ontwikkeling op termijn van stadgerichte activiteiten op agrarische bedrijven kunnen als representatief worden beschouwd voor de bedrijven in het studiegebied met een goed agrarisch toekomstperspectief.***

1.3 Opbouw van het rapport

In dit verslag staan de concrete ideeën, voorkeuren en scepsis centraal, die de voorgehouden toekomstperspectieven bij de betrokkenen hebben opgeleverd. Deze zijn in een vijftiental punten verwoord, waarmee in grote lijnen de gang van de gesprekken wordt gevolgd. Voorzover van toepassing wordt bij elk van deze punten ook aangegeven wat de excursie en het rondetafelgesprek aan deze zienswijzen hebben toegevoegd. Ten behoeve van de overzichtelijkheid zijn de vijftien punten verdeeld over de volgende 3 hoofdstukken:

- Beoordelingen van de uitgangssituatie (2.1-5);
- Toekomstvisies met stadslandbouw (3.1-4);
- Betekenis van en randvoorwaarden aan neventakken (4.1-6).

Gekozen is voor een sobere rapportage, zonder een theoretische verhandeling en met tot slot een korte, enigszins bespiegelende terugblik op de stad-gerichte activiteiten, die in deze studie als het meest kansrijk uit de bus komen.

2 Beoordelingen van de uitgangssituatie

2.1 Hoe zien de boeren het landschap in ZZP veranderen?

Geïnterviewden vinden het waarschijnlijk, dat er een bescheiden toename van natuurterreinen, recreatieve voorzieningen (waaronder bos, wandel-, ruiter- en fietspaden), glastuinbouw en stedelijk gebied zal plaatsvinden. Daar kunnen ze voor hun bedrijf wel mee te leven. Als meest positief wordt door allen het voortbestaan van de huidige situatie beschouwd en als negatief scenario denkt men vooral aan het onder water zetten van grote gebieden en een heel sterke toename van arealen bos en natuurterrein. In het laatste geval willen de grondgebonden bedrijven (akkerbouw en melkvee) zo snel mogelijk naar elders verhuizen.

2.2 In hoeverre denkt men op oude voet door te kunnen gaan?

In alle 3 bedrijfstakken gaat men hier zoveel mogelijk van uit. Wel realiseren de akkerbouwers zich dat er door de toenemende mechanisatie geleidelijk meer tijd vrijkomt voor andere aktiviteiten, die te gelde moet worden gemaakt om voldoende gezinsinkomen te hebben. Ook het inkomen van de melkveehouders staat onder druk, waardoor vergoedingen voor natuur- en landschapsbeheer belangrijker worden. In beide bedrijfstakken wordt het inkomen van de vrouw uit ander werk steeds belangrijker. In de glastuinbouw is het werkgeverschap belangrijk, waarbij werknemers steeds meer uit de stad komen in plaats van uit de eigen kennissenkring. Als met ‘oude voet’ bedoeld wordt het voortdurend investeren in technische en milieukundige maatregelen dan menen de glastuinders dat er voor hen in dit gebied niet veel zal veranderen. Ze voelen zich met andere woorden minder beperkt door veranderingen in hun omgeving dan de andere twee bedrijfstakken.

2.3 Wat hebben de nabijgelegen stedelijke gebieden het bedrijf te bieden?

De nabijgelegen stedelijke gebieden leveren nog geen serieuze nieuwe afzetmogelijkheden op voor bv. mest, bloemen-, groente- en fruitafval. Voor akkerbouwers en tuinders is het wel handig als ze een deel van het laatste aan vee kunnen blijven voeren, hetzij van henzelf, hetzij bij een buurman. Veehouders vinden incidenteel wel gegadigden voor droge stalmest. Een aantal tuinders samen zouden een groot deel van het overige groenafval zelf kunnen verhakselen, met grond mengen en als tuinaarde op de markt brengen.

De meeste ondernemers zien één of meer windmolens op hun bedrijf wel zitten als dat vanwege het lawaai en het landschap mogelijk is, zeker als ze de energieoverschotten daarvan aan het net kunnen leveren. Tijdens het rondetafelgesprek werd duidelijk dat vanuit het ruimtelijk beleid de mogelijkheden nu toenemen, niet

zozeer voor individuele windmolens her en der, maar wel voor ‘windparken’. Dat zijn groepen van tenminste 3 windmolens die bij voorkeur in industriegebieden en lijnen langs snelwegen en kanalen zouden moeten worden opgesteld. Vanuit recreatief en landschappelijk oogpunt waren er wel bezwaren tegen windmolens in het centrale, meest open deel van de Zuidplaspolder.

Fig. 3 Groepen van tenminste 3 windmolens

Alle geïnterviewde glastuinders zien goede mogelijkheden voor het samen met de stad verbeteren van warmte- en energievoorziening. Tijdens het rondetafelgesprek kwam de mogelijkheid voor bio-energie ter sprake. Als de verschillende bedrijfstakken en de gemeenten samenwerken dan kan uit oogstafval, energie-gewassen en snoeihout energie gewonnen worden. Momenteel zetten de gemeenten met deze materialen vooral in op composteren, maar er gaan stemmen op om daarnaast ook aan energiecentrales te denken, die dan wel het hele jaar zouden moeten kunnen draaien.

Ten behoeve van de nieuwe woon- en werkgebieden in de Randstad zijn in de buurt van de Zuidplaspolder enkele warmte- en energiecentrales voorzien. Een aantal glastuinders zijn al betrokken bij plannen voor ringleidingen waarmee de opgewerkte

warmte hun bedrijven ten goede zou komen. Ook de afname van CO_2 uit rookgassen voor dosering in de kas is voor hen een goede mogelijkheid tot synergie met de stad.

Tijdens het rondetafelgesprek kwam de noodzaak aan de orde om de bedrijven daartoe op korte afstand van die centrales te concentreren en om met meerderen tegelijktijd de warmte en het CO_2 te gaan afnemen. Over wat een korte afstand is liepen de meningen echter nogal uiteen. Voor de ene expert was 5 km al veel en voor de ander was 10 km nog haalbaar. Veel hangt natuurlijk af van de omvang van de centrale. Genoemd werd die van Bleiswijk, waarop 220 ha glas samen met 1000 woningen zijn aangesloten. Wel werd duidelijk, dat de vraag vanuit de glastuinbouw naar CO_2 groter is dan wat nu er bij Shell in het Rotterdamse havengebied beschikbaar is. Momenteel hebben veel tuinders echter al een eigen warmte-kracht koppeling en vangen ze ook het CO_2 uit het eigen rookgas op. Er moet dus rekening gehouden worden met afschrijvingstermijnen van reeds gedane investeringen.

Met name glastuinders zien zichzelf naast producenten vooral ook als werkgevers, die ondermeer veel jongeren in de omringende dorpen en nieuwbouwwijken een gevoel voor arbeidsritme kunnen bijbrengen. Ze leveren daarnaast ook structurele werkgelegenheid.

De ondernemers zien veel doorgaand verkeer in hun gebied tussen de omliggende stedelijke kernen, waarvan ze zouden kunnen profiteren. Ze voelen echter weinig voor directe verkoop van goederen en diensten aan klanten uit de buurt, dus buiten de veiling of de melkcentrale om, zeker als ze daarvoor individuele klanten te woord moeten staan. Daartoe ontbreekt ze de tijd.

Ook het idee van een periodieke boerenmarkt in aanpalende woongebieden, waar hun producten herkenbaar aan de man gebracht worden, leeft niet erg bij deze ondernemers. Dit geldt ook voor het opzetten van een vereniging burgers die onder leiding van de akkerbouwer een biologisch of ecologisch groentenpakket verbouwen op een deel van de grond en zelf de wekelijkse afzet garanderen (in de VS is dit fenomeen in opkomst als ‘community based agriculture’ en ook in Nederland zijn er een paar goede voorbeelden). De geïnterviewden zeiden er niet de geschikte vaardigheden of karaktertrekken voor te hebben. Bovendien verdraagt het zich moeilijk met de grootschalige productie van spruitjes, aardappelen, e.d. op de rest van het bedrijf. Als anderen ermee zouden beginnen, dan kunnen het er volgens hen nooit veel worden. De geïnterviewde akkerbouwers zouden wel beducht zijn voor de verspreiding vanuit die onbespoten moestuinen van onkruid en ziektes.

Wel denken een aantal boerinnen dit doorgaande autoverkeer beter te kunnen benutten door bijvoorbeeld kinderopvang op het bedrijf aan te bieden. Het gaat immers vooral om woon-werk verkeer, waarbij het heel handig voor een aantal zou zijn om onderweg hun kind ’s-morgens op de boerderij af te zetten en aan het eind van de werkdag weer op te halen. Het onderwerp kinderopvang op de boerderij kwam in de gesprekken nog meermalen ter sprake. Het wordt als een zeer kansrijke vorm van synergie tussen stad en land gezien en tijdens het rondetafelgesprek reageerde een vertegenwoordiger van de koepel kinderopvang Zoetermeer zeer

positief en constructief op het idee. Hierbij luidde het advies: 'klein beginnen", d.w.z. als gastouder voor hoogstens 4 kinderen per dag. Daar zijn geen ingewikkelde vergunningen voor nodig. Als dat goed bevalt en de ruimte, tijd en expertise aanwezig is valt te overwegen om de praktijk uit de bouwen tot een kinderdagverblijf. Zie ook de punten 9 en 14 hierna. De WLTO is van plan hier in haar cursuspakket 'Vernieuwend Ondernemen' meer aandacht aan te besteden.

- ***Conclusie: er zijn in het gebied goede kansen voor zorgfuncties op de boerderij, op de grondgebonden bedrijven met name in de vorm van kinderopvang. In (vooral) de glastuinbouw ziet men mogelijkheden voor nieuwe vormen van synergie met de stad, met name duurzame energie (restwarmte en wind) en CO_2.***

2.4 Gebruiksmogelijkheden van marginale grond

De melkveehouders kunnen wel enkele percelen aanwijzen die zich goed lenen voor weidevogel- en slootkantenbeheer, maar afgezien van een vertrouwde kring van weidevogel- of plantentellers zijn recreanten op hun land niet welkom. Van verhuurbare overhoekjes is bij hen geen sprake.

Fig. 4 Enkele percelen aanwijzen, die zich goed lenen voor weidevogel- en slootkantbeheer

De akkerbouwers hebben vaker wat losse perceeltjes of overhoekjes die niet voor de eigenlijke bedrijfsvoering nodig zijn. Soms laten ze mensen uit de buurt daar wat schapen of zo op lopen, maar vaak hebben ze ook zelf voor hun plezier wat dieren. Ze zien er niet tegen op om dit soort land in te brengen voor natuurontwikkeling. Wat hun echte productiekavels betreft geldt dat deze vaak relatief lang en smal zijn.

Dit betekent, dat alleen aan de kopse kanten wel eens een paar meter voor natuurontwikkeling kan worden vrijgemaakt.

Aan de akkerranden in de lengterichting valt voor natuurstroken of recreatieve routes weinig te halen: dat gaat gauw teveel productieve hectares kosten. Het gaat dan hooguit om de smalle strook waar de productie toch al lager is als gevolg van maatregelen om de emissie van kunstmest en bestrijdingsmiddelen naar het oppervlaktewater te voorkomen. Voor opgaande beplanting is daar vanwege schaduwwerking sowieso geen plaats, hoogstens aan de noordzijde, maar dit soort beplanting heeft nog andere nadelen: meer kans op wildschade en onkruiden.

Fig. 5 Voor opgaande beplanting is daar vanwege schaduwwerking sowieso geen plaats

Tijdens de excursie gaf Ruut Roth van de Rietgors, Stichting voor Agrarisch Natuurbeheer in de Hoeksche Waard, aan hoe het op akkerbouwbedrijven wel kan. ‘Ruimtebeleving is een typisch product van ons agrarisch gebied. Maar hoe brengen we dat tot waarde?’ Zijn antwoord luidt: ‘Door wandelroutes over grasstroken van een meter breed tegen een jaarlijkse vergoeding van 1 gulden per meter, zoveel mogelijk gecombineerd met natuurvriendelijke oevers en akkerranden, waarop het Programma Beheer van LNV zal worden toegepast.’ Dit initiatief heeft met plaatselijke sponsors (bank en gemeente) in korte tijd al 50 km aan wandelroutes opgeleverd waarvan 10 km over akkers.

Bij de glastuinders is nog minder sprake van restruimte. Waar het stroken gras rond de kas betreft laat men er nogal eens een paar schapen lopen, soms zelf uit liefhebberij soms door anderen die er meer verstand van hebben. Wel is men bereid om door middel van beplantingen de waterbassins een aantrekkelijker aanblik te geven.

Fig. 6Ruimtebeleving is een typisch product van ons agrarisch gebied

Fig. 7 Wandelroutes over grasstroken van 1 meter breed; of, waar meer ruimte is, zoals hier in Essex (Engeland), een brede ruiterroute met hindernissen (foto: D. Koster)

- ***Conclusie: er zijn vooral in de akkerbouw goede kansen voor natuurbeheer en graswandelpaden op perceelrand.***

Fig. 8 Op overhoekjes en stroken gras rond de kas laat men nogal eens een paar schapen lopen

2.5 Gebruiksmogelijkheden voor vrijgekomen bebouwing op het agrarisch bedrijf

De melkveehouderij bedrijven zijn veelal uit samenvoegingen van kleinere melkveebedrijven ontstaan en hebben daarom nogal eens een tweede erf met bebouwing, die geen serieuze agrarische functie meer heeft. Op de tweede boerderij zelf woont meestal een familielid, maar de bijbehorende bedrijfsgebouwen worden nogal eens verhuurd. Daarbij gaat het meestal om stalling en opslag voor een vertrouwde onderneming in de stad.

Hoewel de betreffende boeren doorgaans handig zijn in verbouwingen zien ze een meer ingrijpende verbouwing van vrijgekomen bedrijfsruimte voor hoogwaardiger functies (bv. horeca, kantoren, kinderdagverblijf, detailhandel) vooralsnog niet zitten, mede omdat ze weten hoe moeilijk het is om daar een vergunning voor te krijgen.
De veehouders zijn beducht om hiermee hetzij hun eigenlijke werk niet meer naar behoren te kunnen doen, hetzij de zeggenschap over deze gebouwen te verliezen. Verhuur van hun aldus opgewaardeerde panden aan daarin passende ondernemers spreekt nog niet tot de verbeelding.

De veehouders zijn zich ervan bewust dat een deel van hun bebouwing minstens een landschapkenmerkende en soms ook een monumentale waarde heeft. Sommigen overwegen een nieuwe ligboxenstal te bouwen, waardoor meer stalruimte beschikbaar zou komen voor andere functies. Ze zien dit echter eerder als een probleem dan als een kans. Opvallend is dat de echtgenotes van de geïnterviewde melkveehouders zich hierin evenmin initiatiefrijk toonden.

Fig. 9 Bewust dat hun bebouwing minstens een landschapskenmerkende en soms een monumentale waaarde heeft

Omdat de akkerbouwers hier in toenemende mate hun oogst op het bedrijf willen bewaren zijn er alleen wat kleine, maar wel vaak heel specifieke bijgebouwen beschikbaar voor andere functies. Daar wordt nog weinig mee gedaan, maar wel over nagedacht. Vooral de vrouwen laten hun gedachten serieus gaan over een eigen onderneming in deze gebouwen: kinderopvang en andere zorgfuncties, een theeschenkerij, galerie, cursussen, e.d.

Voor glastuinders is er in de kassen en de verwerkingsruimte bijna nooit ruimte voor iets anders. Ook bij vernieuwing van de glasopstanden wordt eigenlijk nooit een overhoekje van het oude glas in stand gehouden voor een andere activiteit van een van de gezinsleden.

- ***Conclusie: op veel erven komt bebouwing voor, die zich na verbouwing goed leent voor stad-gerichte activiteiten. Betrokken agrariërs voelen zich echter vanwege planologische beperkingen en privacy-overwegingen duidelijk geremd in het benutten van deze mogelijkheden.***

2.6 Samenvattende conclusie over de beoordelingen van de uitgangssituatie

Voortzetting van het bestaande bedrijf staat bij alle geïnterviewden centraal. Glastuinders in dit gebied zoeken daarbij naar nieuwe koppelingen met de stad op het gebied van energie, warmte en CO2 en naar aantrekkelijke open ruimtes tussen hun kassen. Op de grondgebonden komt tijd vrij voor niet-agrarische neven-activiteiten en ontstaat ook een noodzaak om daarmee het gezinsinkomen aan te vullen. Op het bedrijf zelf ziet men vooral mogelijkheden voor aanleg en beheer van natuur-, landschaps- en recreatieve elementen en voor zorgfuncties, waaronder kinderopvang, in de bestaande bebouwing, maar het vigerend ruimtelijk beleid maakt dit moeilijk.

3 Toekomstvisies met stadslandbouw

3.1 Bedrijfsveranderingen in komende 10 jaar

Op veel bedrijven wordt via een maatschap van vader en zoon aan een soepele opvolging gewerkt. De zoon denkt daarbij vooral aan modernisering en niet zozeer aan verbreding. Ideeën en initiatieven voor niet-agrarische nevenactiviteiten op het bedrijf komen vooral van de echtgenote van de opvolger, het sterkst bij de akkerbouwers, daarna bij de melkveehouderij en nauwelijks in de glastuinbouw.

Het zijn vooral de echtgenotes van akkerbouwers die, 'zodra ze uit de kleine kinderen zijn", bij voorkeur op het bedrijf zelf een inkomen zouden willen verwerven. De vrouwen van melkveehouders en van glastuinders denken vaker aan een baan in de stad. Een van de tuindersvrouwen had tot een jaar of acht geleden met plezier in het bedrijf gewerkt, maar moest daar om fysieke redenen mee ophouden. Haar schoondochter werkt nu buiten het bedrijf maar zal er naar verwachting binnenkort de administratie gaan voeren. Beide vrouwen zijn zeer actief voor de PR van het bedrijf van hun echtgenoten.

Bij de geïnterviewde mannen heerst een stemming van 'opties open houden' en 'als zich een serieuze kans had voorgedaan dan had ik hem al gegrepen". Dat moeten dan wel kansen zijn die niet botsen met een serieuze bedrijfsvoering.

- ***Conclusie: er liggen goede kansen voor met name de boerinnen om 'onder de rook van de stad' in diverse beroepen (mate name de zorgsector) op het eigen erf een werkkring op te bouwen.***

3.2 Bedrijfsveranderingen in komende 10-40 jaar

Het zijn vooral de akkerbouwers, die op langere termijn de kansen die het eventuele Bentwoud zou bieden in termen van recreatie en natuurbeheer willen benutten: in samenhang met zaken als een paardenpension, theeschenkerij of huifkarren willen ze wel meewerken aan 'zachte' verbindingen (grasbanen) langs de randen van hun percelen, voor ruiters en voetgangers. De onder punt 4 genoemde ervaringen in de Hoeksche Waard maakten dit voor de betrokkenen behoorlijk realistisch. Samenwerking met de buren is dan wel een voorwaarde.

Melkveehouders verwachten buiten de agrarische productie meer van het intensieveren van beheersovereenkomsten voor bijzondere flora en fauna, in samenwerking met een vereniging van vrijwilligers vanuit de stad. De excursie naar een bedrijf in de Vijheerenlanden heeft hen een paar sterke staaltjes laten zien, waarbij toch ook het hieraan koppelen van wandelroutes met pleisterplaatsen wenselijk bleek. Dit zijn echter geen algemeen toegankelijke voorzieningen, maar in principe alleen te gebruiken door mensen die een arrangement kopen.

In de glastuinbouw ziet men de veranderingen vooral in nieuwe gewassen en milieu-investeringen.

Als de huidige kassen te klein of te langwerpig zijn geworden voor een rendabele teelt van de huidige gewassen denkt men aan verkoop of verhuur ervan aan tuinders die voor hun gewassen zo'n kas nog goed kunnen gebruiken. Of ze gaan zelf op deze andere gewassen over. Ook is verkoop van de opstallen en nieuwbouw elders in zo'n situatie op de langere termijn een serieuze optie. Hoewel het technisch mogelijk wordt om als tuinder niet meer bij je bedrijf te wonen zouden de meesten het wel erg treurig vinden als het glaslandschap als woonmilieu niet meer zou voldoen.

In alle drie bedrijfstakken is men zich bewust van de voordelen om de burgers in en rondom het gebied beter op de hoogte te houden van en te betrekken bij het agrarisch bedrijf, waarbij ook gekke dingen als 'pensioen-adoptie van turbokoeien' moeten kunnen.

- ***Conclusie: door stapeling van beheersvergoedingen voor natuur en landschap en het aanbieden van toeristisch-recreatieve attracties op en vanuit het bedrijf kunnen vooral akkerbouwers profiteren van het in de komende decennia verderop te ontwikkelen Bentwoud.***

3.3 Mogelijke eindplaatjes voor de bedrijven over 40 jaar

Geen der geïnterviewden zag een situatie voor zich waarin er voor hen (of hun opvolgers) over 40 jaar in het gebied geen plaats meer zou zijn. Wel wordt het niet uitgesloten dat een nevenactiviteit in de komende decennia uitgroeit tot belangrijkste inkomstenbron. Als deze zich op het erf concentreert en door het bedrijfshoofd zelf wordt uitgeoefend, dan is het goed mogelijk dat een deel van de cultuurgrond intussen zal zijn afgestoten, maar men acht dit zeer onwaarschijnlijk.

Veel groter is de kans, dat het een door vrouw of dochter opgezette neventak zal zijn, zoals een kinderdagverblijf, manege of paardenpension. In dat geval is het onwaarschijnlijk dat de boer land zal afstoten.

Ook als natuurproductie een belangrijker deel van de bedrijfsactiviteiten gaat vormen, dan zal eerder meer dan minder grond in gebruik zijn. Gebruiksrechten zijn daarvoor belangrijker dan eigendoms-rechten.

Agrarische productie is voor verreweg de meeste geïnterviewden ook over 40 jaar hoofdbestanddeel van het bedrijf. Alleen waar stadsuitbreiding op hun grond onvermijdelijk is kan 'projectontwikkeling' deze positie overnemen. In zo'n situatie ziet het huidige bedrijfshoofd zich wel participeren in een project, waarbij volgens gemeentelijk bestemmingsplan de grond bouwrijp wordt gemaakt, bouwkavels uitgegeven worden en er voor hemzelf een leuke plek om te wonen overblijft. Met hulp van de opbrengst zet de opvolger tegelijkertijd het agrarisch bedrijf elders op moderne wijze voort.

Fig. 10 Neventak, zoals een manege

Fig. 11 Dat er voor hemzelf een leuke plek om te wonen overblijft

- ***Conclusies: de respondenten zien hun bedrijf over 40 jaar primair als continuering maar dan wel 'met de tijd meegegaan'. Per bedrijfstak ziet men daarbij de synergie met de stad nogal verschillend:***
  - ***glastuinders zoeken het vooral in koppeling van warmte, energie en CO_2;***
  - ***akkerbouwers verwachten meer kleinverpakking van hun producten, neveninkomsten (vooral van de vrouw) op het erf en beheer van natuur- en landschapselementen;***
  - ***melkveehouders in dit gebied zien vooralsnog heel weinig in omschakeling op termijn van hun huidige bedrijfsvoering naar een meer stadgerichte.***

Samen denken de boeren op grondgebonden bedrijven de door beëindiging van andere bedrijven vrijkomende grond hard nodig te zullen hebben voor de van hen verwachte extensivering en de noodzakelijk geachte schaalvergroting.

3.4 Belangrijkste investeringen om daar te komen

Verreweg de meeste investeringen van de geïnterviewden zullen ook in de toekomst gaan naar zaken die direct met de agrarische productie samenhangen, van nieuwe machines en installaties tot gebouwen voor huisvesting van dieren en opslag van de oogst.
Investeringen richting stadslandbouw zijn van drieërlei aard:

- Allereerst gaat het om investeren in **organisatievormen**: samen met andere boeren en geïnteresseerde burgers werken aan een of meer verenigingen, coöperaties of stichtingen voor natuur- en landschap, energie- en milieubeheer, plaatselijk vermarkting van producten, diensten en gebouwen.
- Daarnaast zal het nodig zijn te investeren in **kursussen**, met name voor de boerinnen, waarmee kansrijke nevenactiviteiten ten behoeve van omwonenden kunnen worden opgezet in daarvoor geschikt te maken bebouwing op het bedrijf.
- Hieraan verbonden is het investeren in de daarvoor noodzakelijke **verbouwingen** en **meubilering**.

De geïnterviewden zien dit als een uitdaging en zijn duidelijk bereid om er tijd en energie in te steken. Als grootste probleem zien ze de planologische beperkingen voor andere functies die ze aan hun bestaande bebouwing zouden willen geven. Deze beperkingen werken zeer ontmoedigend, ook voor initiatieven die de ruimtelijke kwaliteit ter plaatse alleen maar ten goede zouden komen. Tijdens het ronde-tafelgesprek is dit knelpunt opnieuw aan de orde gekomen. De aanwezige wethouder wees daarbij op de principiële onwenselijkheid van nieuwe stedelijke functies in het buitengebied, tenzij overtuigend wordt aangetoond dat ze:
(a) de automobiliteit niet versterken,
(b) geen (concurrentie-) gevaar vormen voor het voorzieningenniveau binnen de dorpen en stadswijken, en

(c) niet op korte of langere termijn zullen leiden tot vergroting van het bouwvolume in het buitengebied.

Dit zijn belangrijke beperkingen, maar helemaal onmogelijk is het dus niet om er op het agrarisch bedrijf iets anders naast te gaan doen, maar om buiten de problematiek van de gemeentelijke vergunningen te blijven moet het wel absoluut kleinschalig blijven. Zo kan bijvoorbeeld in de kinderopvang zondermeer met 'gastouderschap' op de boerderij worden begonnen: via een gastouderbureau, dat doorgaans deel uitmaakt van een lokale 'Koepel Kinderopvang', kan een boerin maximaal 4 kinderen per dag tegen betaling (f 5,- per kind per uur) opvangen. Maar wil de boerin een kinderdagverblijf beginnen (met bijvoorbeeld 12-24 kinderen) dan is daar een gemeentelijke vergunning voor nodig waarbij aan bovengenoemde voorwaarden (a)-(c) moet worden voldaan.

Fig. 12 Kinderopvang op de boerderij (foto: tijdschrift Kinderopvang, juni 1999, p.6)

Uit het rondetafelgesprek bleek wel, dat de gemeentelijke overheden ter stimulering van een meer stad-vriendelijke landbouw bereid zijn tot het genuanceerd toepassen

van hun sterk beperkend beleid ten aanzien van niet-agrarische activiteiten in het buitengebied, tot een investering van hun kant in het stimuleren en leveren van maatwerk. Er zijn duidelijke principes waaraan niet kan worden getornd, maar wie vanuit bestaande agrarische bebouwing met een goed verhaal komt kan rekenen op een welwillend oor, op een bereidheid om door architectonische begeleiding van nieuwbouw en functieveranderingen op de agrarische bedrijven per plek tot een aanvaardbare oplossing te komen.

- ***Conclusie: de boeren ervaren vooral de restrictieve bepalingen in het gemeentelijk bestemmingsplan als een groter probleem voor het op gang brengen van nieuwe, stadgerichte activiteiten dan het vinden van financiering voor de daartoe benodigde investeringen en het verwerven van de eveneens noodzakelijke diploma's.***

3.5 Samenvattende conclusies over de toekomstvisies met stadslandbouw

Voor de komende willen de bedrijfshoofden vooral 'met hun tijd meegaan', maar wel in de eerste plaats boer blijven. Ze willen zoveel mogelijk opties open houden en zolang de normale bedrijfsvoering er niet door in het gedrang komt horen activiteiten die op de omringende steden en hun bevolking zijn gericht daar zeker bij. Daarbij denkt men eerder aan dienstverlening en agrarisch natuurbeheer dan aan productie en lokale afzet van streekproducten. Het zijn vooral de boerinnen, die een niet-agrarische neventak op het bedrijf aktief zouden willen ontwikkelen in plaats van elders een werkkring te zoeken. Verzorgende beroepen, waaronder het op termijn exploiteren van een eigen kinderdagverblijf op de boerderij, staan hierbij voorop.

Glastuinders in het gebied gaan ervan uit dat het serieus aanpakken van nevenactiviteiten op termijn tot beëindiging van het tuidersbedrijf leidt. Dit hoeft niet altijd een bezwaar te zijn en er is ruimte voor afwijkende ondernemingen in kassen, die uit de reguliere glastuinbouw zijn voortgekomen. De blijvend tuinders verwachten meer van technische koppelingen met de stad op het gebied van warmte en energie.

Op de grondgebonden bedrijven wordt algemeen erkend dat noch het beheer van landschapselementen en recreatievoorziening, noch agrarisch natuurbeheer op zichzelf voldoende oplevert, maar verwacht men wel dat het slim 'stapelen' van deze kleien beetjes tot een ook financiëel aantrekkelijke meerwaarde kan leiden. Men wil daar best de nodige investeringen voor plegen, inclusief organisatie en opleidingen, maar weet zich wel afhankelijk van een consistent stimulerend overheidsbeleid.

Het zal een geleidelijke weg zijn, met vallen en opstaan, maar men heeft veel vertrouwen in een voor alle partijen aantrekkelijk eindresultaat, zowel qua multifunctioneel 'uitloopgebied' voor de stedelingen als qua duurzaam agrarische bedrijfvoering.

4 Randvoorwaarden aan de nieuwe neventakken

4.1 Hoe belangrijk wordt de nieuwe tak en om hoeveel takken gaat het?

In de interviews zijn de volgende 4 opties aan de orde gesteld:

(a) **als enige naast** bestaande bedrijf
(b) op termijn in plaats van bestaande bedrijf
(c) samen met nog weer andere activiteiten op dit bedrijf, nl…
(d) naast huidige bedrijf vooral een baan in de stad (uzelf; echtgenote)

Hier bleek de situatie per bedrijfstak erg verschillend.

Voor glastuinders is het duidelijk dat een nevenactiviteit op het bedrijf al snel zal leiden tot een verzwakking van de productie: het te woord staan van klanten kost tijd die aan supervisie van het productieproces had moeten worden besteed. Dit zal op termijn leiden tot beeïndiging van het oorspronkelijke bedrijf.

Daarentegen is er wel veel animo voor integratie met de stad op het gebied van energie, warmte en koolzuurgas. Ook hebben tuinders als mensen die gewend zijn met personeel om te gaan in de avonduren wel interesse in bestuursfuncties. Hun echtgenotes voelen zich wel zeer bij het bedrijf betrokken, bijvoorbeeld in de PR sfeer, maar zoeken en vinden doorgaans werk buitenshuis. Ze tonen weinig behoefte om bij huis een eigen onderneming te starten. Alleen opties **(b)** en **(d)** zijn hier dus aan de orde. Voor het glastuinbouwbedrijf zijn deze nevenactiviteiten niet, maar synergie met de stad op het gebied van energie wel van belang.

Bij akkerbouwers is de situatie tegenovergesteld. Zowel voor de boer zelf als voor de echtgenote is er tijd en behoefte om buiten de agrarische productie om een inkomen te verwerven. Daarvoor ziet men wel mogelijkheden op het bedrijf, die echter grotendeels nog ontwikkeld moeten worden.

Het ‘stapelen’ van elkaar versterkende, maar ieder voor zich onvoldoende aktiviteiten is een serieuze optie. Daarna komen:

- loonwerk aktiviteiten in de buurt (voor de man) en
- een baan in de stad (vooral voor de vrouw).

Optie **(c)** staat hier dus vooraan, gevolgd door **(a) of (d).**

Verwacht wordt dat in de toekomst ook bij een goed draaiend akkerbouwbedrijf in dit gebied minstens een kwart van het gezinsinkomen uit activiteiten buiten de agrarische productie zal moeten komen. De beperkte beschikbaarheid en hoge kosten van extra grond maken het onmogelijk om door bedrijfsvergroting tot een vergelijkbaar gezinsinkomen te komen. Andere mogelijkheden zijn een verdere

intensivering van het bedrijf en sorteren en verwerken van producten. Het 'stapelen' waarop in het kader van stadslandbouw wordt gedoeld gaat om activiteiten in de sfeer van aanleg en beheer van recreatievoorzieningen, natuur en zorg (met name kinderopvang).

In de melkveehouderij liggen mogelijkheden bij het 'stapelen' van natuurfuncties en in het geschikt maken van vrijgekomen bedrijfsgebouwen voor verhuur aan derden. Zelf ziet men zich die andere aktiviteiten niet zo gauw ontplooien en de vrouw denkt ook eerder aan een baan in de stad dan aan een eigen bedrijf bij huis.

Opties **(c) en (d)** zijn hier dus het meest waarschijnlijk, maar men praat hier eerder over 10% dan over 25% van het gezinsinkomen om het bedrijf te kunnen voortzetten.

- ***Conclusie: voor glastuinders leidt het serieus oppakken van neven-activiteiten op het bedrijf op termijn onherroepelijk tot afbouw van het hoofdbedrijf; akkerbouwers moeten het op termijn vooral hebben van het 'stapelen' van meerdere, ieder op zich vrij kleine, neveninkomsten op het bedrijf zelf; melkveehouders zoeken het naast 'stapelen' vooral in een betrekking voor de boerin in de stad.***

4.2 Onder welke voorwaarden deze vorm van stadslandbouw?

Op akkerbouw- en veehouderijbedrijven zullen de vergoedingen voor natuurbeheer (slootkanten, perceelsranden, weidevogels, e.d.) omhoog moeten wil het voor de boer zinvol zijn.

Deze boeren zien daartoe wel mogelijkheden door samen met geïnteresseerde burgers en gelijkgerichte collega's in de directe omgeving deel te nemen aan een vereniging voor agrarisch natuurbeheer.

Ze verwachten dan met behulp van de toenemende kennis de natuurproductie geleidelijk te verhogen. Ook biedt dat meer kans dat deze productieverhoging blijvend beloond wordt.

Als de natuurproductie succes heeft in de zin dat er veel mensen naar willen komen kijken (natuurgidsen, wandel-, ruiter- of fietspaden), dan wil de boer hiermee niet in zijn bedrijfsvoering worden gestoord, terwijl zijn beloning er wel door moet worden verhoogd. Een interessante aanzet daartoe is het tijdens de excursie naar de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden besproken beschikbaar stellen van een wandelroute voor uitsluitend mensen die een arrangement kopen.

Ook moet de boer in staat worden gesteld om op hem passende momenten zelf toeristische diensten te verlenen (natuurgids, huifkartrips, e.d.) die hij leuk vindt en die aansluiten bij de natuurontwikkeling op en rond zijn bedrijf. Hetzelfde geldt voor eventuele aanleg en beheer van landschapselementen zoals bosstroken.

Wat het ontwikkelen van nieuwe functies voor bestaande gebouwen betreft is vooral een veel flexibeler toelatingsbeleid in bestemmingsplannen gewenst dan we nu kennen. Het provinciaal beleid biedt daartoe inmiddels al wel een opening, mits het voorgenomen hergebruik leidt tot een duidelijke verbetering van de ruimtelijke kwaliteit ter plaatse, maar tijdens het rondetafelgesprek was men op dit vlak toch overwegend 'huiverig'.

Daarnaast wordt privacy op het erf door allen als een belangrijke voorwaarde genoemd en door velen als de belangrijkste reden om niet aan bedrijfsverbreding te beginnen.

In de kassen zou eventueel wel ruimte te vinden zijn voor uitbaters van kleine verkoop- en consumptiepunten, maar de kwetsbaarheid van de gewassen voor ziektes en van het glas plus installaties in het algemeen staat een dergelijke verbreding niet toe. Ook de optie van overdekte routes voor wandelaars en fietsers door een kassencomplex heen zien de ondernemers absoluut niet zitten, niet alleen om bovengenoemde redenen, maar ook omdat dat soort gangen 's-zomers al gauw veel te heet zullen worden. Misschien dat in een nieuw of grondig te reconstrueren kassencomplex door slimme verweving en zonering van echte productiebedrijven, tuincentrum-achtige kwekers en horeca zoiets wel te realiseren valt.

- ***Conclusie: voor alle geïnterviewden geldt dat bij veel van de kansrijk geachte initiatieven goede afspraken over openstelling, begeleiding van bezoekers en evenredige afdracht van opbrengsten aan alle deelnemende bedrijven en schaderegeling van groot belang zijn.***

4.3 Verdeling tijd en arbeidskracht over de oude en nieuwe bedrijfstakken

Bij de akkerbouwers is de meeste tijd voor andere aktiviteiten in het (vroege) voorjaar te vinden, terwijl melkveehouders het hele jaar door overdag tussendoor wel wat tijd over hebben.

Er is geen sprake van, dat loonwerkers of nieuwe machines (melkrobot) zouden worden ingezet om tijd vrij te maken voor bedrijfsverbreding.

Wel zijn zowel de veehouders als de akkerbouwers bewust bezig de reeds beschikbare tijd in passende betaalde arbeid om te zetten. Voorzover die nu buiten het bedrijf wordt gevonden ervaren de boeren dit overwegend als een 'second best'. Sommigen hebben echter naast hun agrarisch beroep een duidelijke beroepsopleiding, waarmee ze op de stedelijke arbeidsmarkt goed aan hun trekken komen. Naar schatting gaat het bij de huidige hoofdberoepsbedrijven op termijn om 20-40% van de werktijd in activiteiten buiten de agrarische productie.

Akkerbouwers zijn vaak handige sleutelaars en veehouders vaak goed in de bouw. Beide vaardigheden zijn goed voor niet-agrarische doeleinden in te zetten op tijden

die de boer zelf kan bepalen. Ook zijn deze vaardigheden wellicht verder te ontwikkelen in een richting die hun bedrijven meer met de omringende steden verbindt. Hierbij valt vooral te denken aan het geschikt maken van vrijgekomen bedrijfsgebouwen voor functies waarmee de vrouw, voortbouwend op haar scholing en interesses, een interessante werkkring en inkomen kan verwerven. Deze gebouwen staan immers vaak dichtbij stedelijke gebieden en zijn voor stedelingen interessant. De boeren en boerinnen denken hierbij aan diensten in de zorg- of recreatiesector. Met name werden kinderopvang en paardenpensions genoemd, maar anderen zoeken het misschien in aerobics of een kapsalon (de 'agro-look'?). De boer kan na de verbouwing het technisch onderhoud blijven verzorgen en de boerin het inhoudelijke werk.

- ***Conclusie: er komt bij alle bedrijfshoofden in de toekomst in toenemende mate tijd vrij voor niet-agrarische activiteiten, maar deze is per tak verschillend: bij tuinders vooral 's-avonds, bij akkerbouwers hele dagen in het vroege voorjaar en bij melkveehouders het hele jaar door midden overdag.***

4.4 Gevolgen voor toekomstige behoefte aan grond en gebouwen

Omdat de geïnterviewde boeren er allemaal van uitgaan, dat ze in de eerste plaats het huidige bedrijf zullen voortzetten en dat de neventak dit niet in de weg mag zitten ziet het er niet naar uit dat behoefte aan cultuurgrond bij hen zal afnemen. Integendeel, *schaalvergroting* blijft ook bij eventuele bedrijfsverbreding of -verdieping een belangrijke overlevingsstrategie, zeker als vanwege een ontwikkeling naar meer ecologische productie extensivering nodig is. De extra grond hoeft bij akkerbouw en veehouderij echter niet per sé in eigendom of langdurige pacht te worden verworven, zolang men maar zeker is van een minimum aantal hectares per jaar.

Bij de glastuinbouw houdt schaalvergroting automatisch een vergroting van het bebouwd oppervlak in, maar bij de andere twee bedrijfstakken is nieuwbouw of een ingrijpende verbouwing belangrijker dan een toename van het bouwvolume. Mede omdat het geld kost om gebouwen te slopen die niet meer passen in een moderne agrarische bedrijfsvoering neemt in de praktijk het bouwvolume ook op deze bedrijven geleidelijk toe.

Als 'stadslandbouw' ondermeer betekent, dat de boeren het landelijk gebied open houden ten behoeve van vrije uitzichten voor de stedeling, dan moet de stad naar voren komen met regelingen, die vermindering van het bouwvolume op de agrarische erven direct belonen.

Naast een royale sloopprémie hoort daarbij soepelheid bij de toelating van nieuwe functies voor het verkleinde bouwvolume en steun bij de tot stand koming van architectonische kwaliteit bij verbouwing of vervangende nieuwbouw.

Fig. 13 Steun bij het tot stand brengen van architectonische kwaliteit

- ***Conclusie: Ook in een toekomst met 'stadslandbouw' blijft de behoefte aan cultuurgrond groot. Nieuwe neventakken op de grondgebonden bedrijven maken het mogelijk om het bestaande bouwvolume op de erven op een voor stedelingen interessante (en daarmee aanvaardbare) wijze te benutten. Door meer aandacht voor multifunctionele verbouwingen zal de behoefte aan sloop (kapitaalvernietiging) en agrarische nieuwbouw afnemen.***

4.5 Hoeveel collega's in ZZP kunnen dezelfde kant op als U?

Deze vraag is voor de drie meest genoemde verbredingsactiviteiten apart beantwoord:

(a) zorgfuncties op het bedrijf en met name in de kinderopvang:
Betrokkenen waren absoluut niet bang voor verzadiging van de markt als meerdere boerinnen zich hier nu ineens op gingen toeleggen. Per bedrijf zal het nooit om grote aantallen gaan (24 kinderen per dag is wel het maximum). Men ziet dan ook meer in samenwerking tussen boerderijen met kinderopvang dan in concurrentie. Dit idee werd nog versterkt tijdens het rondetafelgesprek, waar bleek dat de vraag naar kinderopvang (en zeker ook naar gastouders) in de regio nog steeds veel groter is dan het aanbod. Op deze avond werd de hierin geïnteresseerde boerinnnen aangeraden vooral klein te beginnen, dus als gastouder voor maximaal 4 kinderen. Die gastouders zijn bij voorkeur aangesloten bij een gastouderbureau, bijvoorbeeld binnen een koepel kinderopvang. Hiermee kunnen ze op professionele begeleiding rekenen. Als dit werk hen goed bevalt en de plek en bestaande bebouwing daar de mogelijkheden

toe biedt kan deze koepelorganisatie de boerin helpen bij het opzetten van een volwaardig kinderdagverblijf. In tegenstelling tot het gastouderschap zijn hiermee wel vergunningen, diploma's en verbouwingen gemoeid. De boer en boerin zijn daarbij vrij om hun inbreng te kiezen. Die kan zich beperken tot het louter beschikbaar stellen van een gebouw met al dan niet een functie als groepsleidster. Maar hij kan ook inhouden dat ze, al dan niet binnen een koepelorganisatie, een eigen kinderdagverblijf oprichten en exploiteren. De vraag naar betaalbare, nieuwe accomodaties voor kinderopvang blijkt zeer groot te zijn en binnen de kernen moeilijk te voldoen, terwijl op veel boerenerven gebouwen staan die daar zonder al te grote investeringen geschikt voor zijn te maken. Ook vanuit de optiek van een rustige en stimulerende omgeving voor de kinderen werd vanuit de kinderopvang-sector heel enthousiast gereageerd op deze mogelijkheid.

(b) stapelen van inkomsten uit natuur- en recreatiegerichte activiteiten:
Ook hierbij is samenwerking het sleutelwoord. De spreiding is groot en de aantallen blijven naar verwachting klein. Voor het eerder genoemde 'stapelen' van natuur- en recreatiefuncties op bepaalde perceelranden is samenwerking met zoveel mogelijk aanpalende boeren wel een vereiste, want alleen als ook daarin sprake is van een zekere schaalvergroting kan het rendement gaan opleveren.

Aanvankelijk zagen de akkerbouwers dat als een moeilijk overkoombaar probleem, maar tijdens de excursie bleek dat dit in een vergelijkbaar gebied als de Hoeksche Waard ook is gelukt, door dit stapelen te combineren met de overtuigingskracht van een route- en arrangementenplanner, die optreedt voor een vereniging of stichting van alle boeren samen. Zo'n samenwerkingsorgaan kan ervoor zorgen dat de vergoedingen voor een ecologische verbindingszone, ondermeer langs akkerranden en slootkanten, in combinatie met wandel- en ruiterpaden, een boerenmaaltijd ('arrangementen'), paardenstalling e.d. voor alle deelnemende boeren iets extra's opleveren.

Ook de veehouders spraken zich uit voor een gezamenlijke aanpak van agrarisch natuurbeheer: hoe meer eraan meedoen hoe beter, zolang het per bedrijf maar zo min mogelijk verstoring teweeg brengt. Voor andere verbredingsmogelijkheden (biologische productie, zelfkazen, e.d.) is volgens de geïnterviewde melkveehouders de markt nu al verzadigd of de opbrengst te laag ten opzichte van de vereiste extra arbeid.

Fig. 14 Ecologische verbindingszones, ondermeer langs akkerranden en slootkanten

(c) warmte, energie en CO_2:

Voor de besparingen die glastuinders zoeken door samenhang met de stedelijke warmte- en energie voorziening geldt vooralsnog het principe van hoe meer deelnemers hoe lager de kosten voor ieder van ons. Tijdens het rondetafelgesprek is dit onderwerp uitvoerig aan de orde geweest (zie ook punt 3 hierboven) en het streven is wijdverspreid om in ieder geval bij nieuwe tuinbouwvestigingen in de polder dit soort synergie direct tot stand te brengen. Niet alleen voor glastuinders maar ook voor de grondgebonden bedrijven is het benutten van windenergie een serieuze optie, waarin ze graag met het energiebedrijf en dus met de stedelijke energie-consument samenwerken. Hier zullen de aantallen als gevolg van vooral landschappelijke overwegingen beperkt blijven. Enkele agrariërs in het gebied denkt momenteel over een gezamenlijke, kleine bio-energie centrale die draait op groen afval dat tot nu toe vooral gecomposteerd wordt. Als dit van de grond komt is het opnieuw een kwestie van hoe meer deelnemers hoe beter.

- ***Conclusie: voor de geïnterviewden geldt: 'hoe meer zielen hoe meer vreugd!' Voor wie het professioneel aanpakt is de vraag naar stadgerichte dienstverlening en nevenproducten groter dan het aanbod. En door om je heen steeds meer voorbeelden te zien verhoog je de professionaliteit.***

4.6 Eventuele hulp bij plannen richting stadslandbouw

Tot slot is nog gevraagd naar de behoefte aan ondersteuning van organisaties als het Agrarisch Kennis Netwerk Zuid-Holland (AKN), de WLTO of de DLV. De geïnterviewden bleken goed op de hoogte van deze mogelijkheden, maar het had duidelijk nog geen hoge prioriteit. Deze verkenning heeft echter wel de betrokkenen op allerlei ideeën gebracht, waardoor de behoefte aan hulp bij het opzetten van bedrijfsplannen in deze richting bij hen wel eens zou kunnen toenemen.

4.7 Samenvattende conclusies over randvoorwaarden ten aanzien van neventakken

Samenwerking is een sleutelwoord voor succes met 'stadslandbouw'. Met hun technische investeringen in synergie met de stad zijn duidelijke afspraken tussen de tuinders onderling en met de stedelijke dienstverlenende bedrijven (stadsverwarming en energie) nodig. Voor het evenredig verdelen van de inkomsten die voortkomen uit aanleg en beheer van natuur-, landschaps- en recreatieve elementen op de agrarische bedrijven is een eigen, betrouwbaar en efficiënt coordinatiebureau nodig. Hier kunnen de stedelijke consumenten (recreanten) hun arrangementen kopen, worden sponsors bewerkt en subsidiestromen in gang gezet en worden de inkomsten over de deelnemende boeren verdeeld. Ook eventuele schade kan via zo'n bureau centraal worden geregeld.

Een tweede, algemeen aanvaarde randvoorwaarde is een consistenter en meer stimulerend overheidsbeleid. Dit betreft zowel de vergoedingen voor agrarisch natuurbeheer als de niet-agrarische functies in de bestaande agrarische bebouwing. Wat het eerste betreft lijkt het 'programma beheer' een stap in de goede richting, maar over het tweede verkeert men nog in het ongewisse. De betrokkenen zijn zeer wel bereid zich aan regels voor ruimtelijke kwaliteit en landschappelijke openheid te houden, maar die regels moeten begrijpelijk zijn en niet tot leegstand en verval van de gebouwen leiden.

Een derde randvoorwaarde is, dat de nevenactiviteiten de technische en economische ontwikkeling van een normale bedrijfsvoering niet in de weg staan. Bij voorkeur sluiten ze aan bij de bedrijfstijd die vrijkomt door dit soort ontwikkelingen. Deze is voor akkerbouwers nogal seizoensgebonden en voor melkveehouders beperkt tot enige tijd midden overdag, maar dan wel door het hele jaar heen. Maar ook op andere punten, zoals lawaai, stof, bebouwing, e.d. mogen de ontwikkelingen elkaar niet in de weg zitten. De behoefte aan privacy van het boerengezin speelt daar eveneens in mee.

5 Terugblik

5.1 Mogelijkheden verschillend per bedrijfstak

Uit de drie onderdelen van het onderzoek (interviews, excursie en rondetafelgesprek) zijn per bedrijfstak de volgende kansen en beperkingen ten aanzien van stadslandbouw naar voren gekomen, zoals de boeren die zelf als realistisch zien:

Tabel 2 Kansen en beperkingen van 'stadslandbouw' in het studiegebied

	Akkerbouwers	Melkveehouders	Glastuinders
Belangrijkste kansen	1 combinatie nieuwe natuurstroken op perceel-randen met wandel- en ruiterpaden	1 natuurbeheer met vrijwillgers uit de stad	1 warmte-kracht koppeling (combinaties wijkverwarming en lokale energie-centrales)
	2 benutting gebouwen voor kinderopvang en andere zorgfuncties	2 recreatieve arrangementen	2 CO_2 gebruik uit rookgassen (als hierboven)
	3 recreatieve arrangementen	3 benutting gebouwen voor kinderopvang en andere zorgfuncties	3 arbeidskrachten uit de stad
	4 lokale afzet streekproducten		4 groenstroken in combinatie met waterberging tussen kassen
	5 windmolens		
Belangrijkste beperkingen	1 niveau en onzekerheid van vergoedingen voor aanleg & beheer natuur en landschapselementen		1 kwetsbaarheid van glas, gewassen en installaties (vandalisme, verspreiding ziektes)
	2 ruimtelijke ordening		2 geen tijd voor bezoekers (verkoop aan particulieren)
	3 privacy bescherming		3 onderlinge afstemming van investeringen voor synergie met stad t.a.v. warmte en energie
		Sector schat kansen relatief laag in en beperkingen relatief ernstig. Ze is daardoor relatief sceptisch over de oplossingen.	Serieuze verweving op tuindersbedrijf met stedelijke functies leidt onherroepelijk op termijn tot beëidiging van tuinbouw functie.
Oplossingen voor beperkingen	1 stapelen van vergoedingen		1 enkele open dagen per jaar op beperkt aantal bedrijven ('kom in de kas')
	2 eerder vergunning voor projecten met aandacht voor ruimtelijke kwaliteit		
	3 bundeling van krachten		2 recreatieve routes langs voorkanten van bedrijven

Bij deze overzichtstabel dient te worden opgemerkt, dat de 'kans' van windenergie bij de meeste interviews niet duidelijk als zodanig werd herkend, maar tijdens het rondetafelgesprek voor bepaalde lokaties (bv. op boerenland grenzend aan spoor- en snelwegen en aan bedrijventerreinen) bij de deelnemers enigszins ging leven. Het idee van recreatieve arrangementen kwam tot leven tijdens de excursie naar de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden.

Fig. 15 Recreatieve routes niet pal langs zijkanten van het glas

5.2 Gedeelde overwegingen

Naast deze punten, die per bedrijfstak nogal verschillend uitpakten kwamen er uit het onderzoek ook enkele overwegingen naar voren, die door alle betrokkenen min of meer worden gedeeld:

- Wat je doet moet je *professioneel* doen en moet z'n geld opbrengen, op z'n minst indirect via 'goodwill'.

- Je moet het ook met plezier en overtuiging doen: sluit als boer en boerin dus aan bij je *hobbies en opleidingen.* Voor de boerin geldt dit bijvoorbeeld voor zorgberoepen waaronder kinderopvang, boekhouden, paarden, enz. En voor de boer zelf zijn het soms stedelijke beroepen, of gespecialiseerd loonwerk bij een buurman, of juist de handigheid in verbouwingen en onderhoud van installaties. Realiseer je daarbij wel, dat de stap van iets uit interesse doen naar een commerciële aanpak niet makkelijk is.

- In je eentje en ieder voor zich lukt het je niet. *Samenwerking* met collega's en met stedelijke groeperingen is nodig om lasten en lusten eerlijk te verdelen, terwijl de structeren hiervoor in dit gebied nog ontbreken. Gedacht wordt aan een organisatie waarin alle betrokken burgers en andere relevante organisaties, waaronder niet alleen plaatselijke VVV's, ANWB en huis-aan-huis bladen, maar ook de lokale overheden participeren. Waar het de afzet van herkenbare streekproducten aan de consumenten in omliggende

stedelijke gebieden betreft is het van belang dat dit in goede samenwerking met veiling en melkcentrale gebeurt.

- Het huidige beleid met betrekking tot de *ruimtelijke ordening* biedt nog te weinig mogelijkheid voor nieuwe functies van vrijkomende ruimte in bedrijfsgebouwen (maatwerk voor kwaliteit in plaats van algemene verbodsbepalingen).

- Het serieus aanpakken van nevenactiviteit door het bedrijfshoofd zelf kan op termijn de afbouw van het agrarisch bedrijf tot gevolg hebben, zeker bij glastuinders. Dat hoeft niet in alle gevallen een bezwaar te zijn, maar waar dat wel zo is zal des te meer *een zorgvuldige inpassing* van de nieuwe niet-agrarische aktiviteiten voortdurende aandacht behoeven.

- Maak altijd *slim gebruik van toevalligheden*. Dus benut de specifieke kansen van de plek, die uiteraard voor elk bedrijf weer anders zijn. Het gaat hierbij niet alleen om de geschiktheid (o.a. architectuur) van vrijkomende bedrijfsgebouwen voor specifieke nieuwe functies, maar bijvoorbeeld ook om de situering van het bedrijf langs een veel gebruikt recreatief fietspad. Verder zijn de kansen op een vergunning voor windmolens per plek verschillend.

- Directe *verkoop aan huis* wordt algemeen als *onwenselijk* beschouwd: het kost teveel tijd en privacy.

5.3 Toegift

De besproken perspectieven voor standslandbouw overziend blijkt één onderwerp in de interviews wellicht wat te weinig aandacht te hebben gehad. Dit is:

> **het op de kaart van de omwonende stedelingen brengen van de individuele agrarische producenten en hun producten**.

Signalen in die richting werden al wel afgegeven.

Zo willen akkerbouwers meer aan kleinverpakking van hun producten (met name spruitjes) gaan doen, daar kan dan minstens een bedrijfslogo op komen en een afspraak met de veiling om die producten in ieder geval in de omtrek op de schappen te krijgen.

De sector glastuinbouw ziet veel in ontwikkeling van het fenomeen open dagen: ‘kom in de kas”. Wegens parkeerproblemen of de aard van de productie lenen lang niet alle bedrijven zich daar echter voor.

De veehouders zien nog de minste kansen om hun bekendheid bij de stedelingen te verbeteren.

Veel inspanning hoeft het niet te kosten om elke week in de huis-aan-huis blaadjes aandacht voor de agrarische ondernemers te vragen, liefst met foto. Iemand moet daar een beetje gevoel voor hebben, goede contacten onderhouden met de betreffende redacties en hen tippen over uiteenlopende gebeurtenissen als het installeren van een nieuwe warmte-kracht koppeling in een kas, een nieuwe spruitjes oogst machine bij een akkerbouwer, het op milieuvriendelijke wijze bemesten van de akkers en weilanden, de eerste lammeren of een prijs-winnende koe.

Als er op een bedrijf iets speciaals gebeurt verdient dat aandacht en kan er best voor de burgers een uitstapje van gemaakt worden. Wat ook meer kan is de aanwezigheid van streekproducten op braderieën e.d. in de diverse winkelcentra rondom het gebied. Daarover kunnen met de veiling redelijke afspraken worden gemaakt. Ook moet het mogelijk zijn om met goedkeuring van de melkcentrale een keer per jaar op een zaterdag een tank verse melk van de boerderij in een winkelcentrum te komen tappen. De boeren hoeven dat niet allemaal zelf te doen als ze maar organiseren dat hun producten op die manier meer aandacht krijgen, liefst met een paar foto's van het bedrijf erbij. De excursie naar de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden heeft laten zien hoeveel een kleine vereniging of stichting, waarin boeren en burgers enthousiast samenwerken, al kan bereiken. Daar bleek dat je dan niet aangewezen hoeft te zijn op vrijwilligers. Ook een beroepskracht kan zichzelf terugverdienen. Op deze wijze gaan de bedrijven die het gebied z'n speciale karakter geven en aantrekkelijk moeten houden veel meer leven voor de burgers. In de Zuidplaspolder is de druk vanuit de stad en daarmee de kans op synergie een stuk groter dan in de Alblasserwaard. De complexiteit van alle relaties over en weer maken wellicht een zwaardere organisatie nodig dan een stichting of vereniging voor PR en agrarisch landschap- en natuurbeheer.

Stadslandbouw is meer dan het waar mogelijk verweven van agrarische en stedelijke functies (verkoop aan huis, recreanten op het bedrijf, kinderopvang, e.d.).
Het gaat vooral om het zich bewust zijn van de boeren van de betekenis van hun aktiviteiten voor de omwonende stedelingen, dus om het niet langer alleen voor een anonieme (wereld)markt willen produceren. Stadslandbouwers richten een deel van hun inspanningen op de omwonenden als consumenten van hun producten, diensten en landschap. De groei van het fenomeen stadslandbouw is een traag maar gestaag proces. De instelling van degenen die in dit proces zijn verwikkeld verandert en daarmee hun imago bij de stadsbewoners.

Wageningen, april 1999